

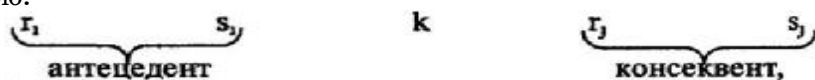
КАУЗАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ, СПІВВІДНОСНІ ІЗ СКЛАДНОСУРЯДНИМИ РЕЧЕННЯМИ, В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

І.М. Кучман

Стаття присвячена аналізу каузативних конструкцій, представлених на рівні складносурядного речення, української мови. Складносурядні речення погруповано на два підтипи відповідно до експлікованості/імплікованості каузативного смислу. З'ясовано особливості складносурядного зв'язку як виразника каузації порівняно із іншими видами зв'язку. Описано сполучні засоби, які функціонують у каузативних складносурядних реченнях.

Ключові слова: каузативна конструкція, каузативна ситуація, складносурядне речення, каузативні сполучники.

Каузативна конструкція (далі КК) є мовною моделлю передачі каузативної ситуації (далі КС) – ситуації, що складається мінімум із двох мікроситуацій, пов'язаних між собою відношенням спричинення або каузації [1, с. 6]. Відношення спричинення або каузації розуміємо як синонім до причиново-наслідкових. КС може бути формально подана схемою:

Антецедент – це каузуюча мікроситуація, яка містить: r_1 – предмет антецедента, або каузатор, та s_1 – каузуючий стан. Консеквент – це каузована мікроситуація, яка включає: r_2 – предмет консеквента або об'єкт каузації, s_2 – каузований стан [Холодович, с. 6].

Дослідники причиновості в українському синтаксисі говорять про презентацію КС засобами простого речення, складного речення та тексту [2 - 5]. Каузативність може бути експліцитною (маркованою) і імпліцитною (немаркованою). Роль експлікаторів каузативного зв'язку виконують дієслова, іменники, прислівники, прийменники; імплікованою каузативність виступає у певному контексті, нашаровуючись на інші відношення і використовуючи їхні формальні виражальні засоби.

На рівні складного речення каузативність може бути представлена засобами складносурядного речення: такого роду відношення між сурядними частинами кваліфікують як єднально-наслідкові [6, с. 191-192; 7, с. 374], причиново-наслідкові [8, с. 299-302]. Втім, КК української мови, яким відповідають складносурядні речення, не були докладно описані. Порівняно із іншими типами КК, із якими вони перебувають у дериваційних зв'язках, складносурядним реченням властиві певні особливі риси, які потребують поглибленого аналізу.

У статті поставлено за мету проаналізувати КК, сформовані за типом складносурядного речення, виділити їх окремі підтипи і описати сполучні засоби, які у них використовуються.

Складносурядні речення, як один із макротипів складного речення, неодноразово ставали предметом дослідження в україністиці [8; 9; 10]. Як правило, вчені звертають увагу на складносурядні речення, які виражають каузативність, поєднуючись єднальними сполучниками *і* (*й*), *та* (у функції *і*), рідше протиставним сполучником *а*, які виявляють ознаки асемантичності. Ці сполучники тільки поєднують сурядні частини, створюючи умови для передачі каузативної семантики лексичним наповненням сурядних частин і видочасовими формами дієслова. Причинно-наслідкові відношення виступають тут на фоні іншого типу відношень, виражених цими сурядними сполучниками, – послідовності дій, процесів або станів.

Каузація, яка представлена предикативними частинами у складному реченні (типом якого є складносурядне) представляє ситуації причини і наслідку у розгорнутому вигляді. Проте на відміну від складнопідрядного речення, в якому акцент зроблено або на причинному, або на наслідковому компонентів КС, у складносурядному реченні “причинно-наслідкові відношення мають повний вияв, тобто вони є двобічними” [8, с. 312].

Каузативні складносурядні речення перебувають у відношенні семантико-синтаксичної деривації із складнопідрядними причина та наслідку. Пор.: *Він не ходив на заняття, і його вигнали з університету. Його вигнали з університету, тому що він не ходив на заняття. Він не ходив на заняття, через що його вигнали з університету.* У складнопідрядних реченнях із каузативними маркерами причини та наслідку причинно-наслідкові відношення є однозначними. В складносурядному реченні каузативність є завуальованою, мовець подає події у порядку їх слідування і при цьому обережно натякає на причинно-наслідковий зв'язок між ними. Слухач же оцінює події, і сприймає їх як каузально залежні, спираючись на свої знання реальної дійсності.

Складносурядне речення має певні просодичні засоби, які шифрують каузативні відношення. За твердженням Г.Г.Шустер, таким реченням “властива особлива інтонація: підвищення голосу і уповільнений темп в першій частині і пониження голосу та енергійна вимова другої частини [11, с. 88]”.

За своєю будовою складносурядні речення, частини яких перебувають у каузативних відношеннях, належать до речень закритої структури із фіксованим негнучким складом. Складносурядні речення закритої структури поєднують тільки дві предикативні частини, яким відповідають антецедент та консеквент КС. Фіксованість і негнучкість виявляється в тому, що складносурядне речення відбиває природний хід подій, явищ, при якому спочатку актуалізується причина, а потім – наслідок. Тому перша сурядна частина вказує на причину, а друга – на наслідок. Зміна порядку розташування сурядних частин призводить до втрати складною конструкцією каузативного значення або появи алогічності.

Складносурядні речення із причинно-наслідковими відношеннями, як і інші типи КК, можуть представляти каузативність двох семантичних різновидів: а) каузативність типу *causa*, яку виражають одиниці із семантикою *фактичного спричинення* і б) каузативність типу *ratio*, яку виражають одиниці із семантикою *обґрунтування висновку*. Висновкова аргументація стосується суджень, а спричинення представляє факти (події, явища). Фактичному спричиненню відповідає схема “*власне причина → власне наслідок*”, у яких і причина, і наслідок постають як факти об'єктивної дійсності. Обґрунтуванню висновку відповідає модель “*підстава як причина → висновок як наслідок*”.

Значення фактичного спричинення виражають складносурядні речення, обидві частини якого повідомляють про дві події, які відбуваються нарізно у часі. Характеризуються вони тим, що подія 2 відбувається не тільки слідом за подією 1, а як наслідок, результат події 1. У позамовній дійсності між такими подіями немає великого проміжку часу, їм притаманне швидке, інколи миттєве слідування одна за одною. Дієслова-присудки у таких реченнях вжиті переважно у формі минулого часу. Наприклад: *Пальці стомленої руки мимоволі розігнулись, і повне вибраної картоплі відро перекинулося під ноги* (В. Логвиненко).

Висновок або підсумок виражають каузативні складносурядні речення, перша частина яких подає причину не як подію чи факт об'єктивної дійсності, а як певне судження. Друга частина презентує аргументацію, яка постає як висновок (наслідок) стосовно цього судження. Описаним у

двох реченнях явищам часто притаманна одночасність, точніше їх можна назвати позачасовими, тобто дійсними взагалі. Наприклад: *Розумом вона вдалася більш до батька, й велике гадкування не було її звичаєм* (О.Кобилянська); *Сталих посад у нас в комісії дуже мало і сподіватись на якусь вільну – дуже трудно* (М.Коцюбинський);

Існує думка, при якій складносурядні речення з експліцитним представленням каузативного значення за допомогою сполучних слів *і тому, а тому, і того* тощо слід віднести до складних конструкцій проміжного типу, оскільки вони демонструють і сурядність, яка актуалізована сполучниками *і, а, і* підрядність, яка представлена прислівниками із функцією сполучників *тому, того* [цит. за 11, с. 92]. І.Р.Вихованець також зауважує на тому, що “на типові для складносурядних речень семантико-синтаксичні відношення іноді нашаровуються відношення, транспоновані зі структури складнопідрядних речень (причинні, наслідкові, умовні та інші)” [8, с. 299]. Кринська розрізняє сполучення типу *в результаті чого*, які кваліфікує як сполучники підрядності та сполучники на зразок *у результаті цього*, які тлумачить як прийменниково-займенникові поєднання. Останні, на її думку, можуть вживатися при сполучниках сурядності *і, а* (в значенні *і*) у складносурядних реченнях з експліцитним вираженням причинно-наслідкового значення [5, с. 5-7].

Складносурядні речення відповідно до наявності/відсутності формально виражених експлікаторів каузативних відношень поділяємо на два підтипи: 1) *складносурядні речення з імпліцитним представленням каузативного значення*; 2) *складносурядні речення із експліцитним представленням каузативного значення*. Розглянемо детально кожен із підтипів.

Складносурядні речення з імпліцитним представленням каузативного значення.

У цьому виді складносурядного речення причинну і наслідкову частини з'єднують асемантичні сполучники *і (й), та* (у значенні *і*), *а*. Складносурядні речення з імпліцитним (немаркованим) представленням каузативного значення не мають експлікаторів каузативного значення [5, с. 6; 11, с. 89]. Сурядні сполучники виконують формально-синтаксичну функцію поєднання причинного і наслідкового компонентів, яким відповідають частини складного цілого. На рівні складносурядного речення цього підтипу каузативність репрезентована лексичним наповненням, тобто реальним змістом сурядних частин, видно-часовими і способовими формами предикатів та структурними особливостями складного речення [5, с.6; 8, с. 302, 309; 11, с. 87]. Не можна погодитись із думкою про наявність у сурядного сполучника *і* каузальної семантики [13, с.126].

На відміну від речень із сполучниками *і (й), та* (у значенні *і*) значно рідше і децю по-іншому вживається сполучник *а*. У речення із імпліцитною каузальністю *він* вводять наслідок, якого не сподівалися. Пор.: *Я його вдарив, і він упав. Я його вдарив, а він упав.* У першому реченні представлена цілеспрямована дія, яка дає закономірний і бажаний результат, а в другому – виражено неочікуваний наслідок дії.

Лексичне наповнення частин є основним критерієм встановлення каузативного відношення між частинами складносурядного речення цього підтипу. Пор.: *Шемрав дощ, обвалювалися окопи, і на дні схлипувала вода* (Р.Андріяшик) – єднальні відношення; *Ілля Гордій ... дав йому стусана, і він підібгав хвоста* (Р.Андріяшик) – каузативні відношення.

Складносурядні речення цього підтипу слугують переважно для вираження таксисних відношень із значенням різночасності, а каузативна семантика нашаровується на це категоріальне значення.

Через це у деяких випадках важко надати першість або каузативному, або таксисному трактуванню семантики складносурядного речення. Наприклад: *Боярин Семен Олуєвич підніс руку з мечем, і галас ущух* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 26). Можлива трансформація поданого речення у такі структури із експлікаторами таксисної або каузативної семантики. Пор.: *Коли Боярин Семен Олуєвич підніс руку з мечем, тоді галас ущух. Боярин Семен Олуєвич підніс руку з мечем, і тому галас ущух.*

У складносурядних реченнях цього підтипу каузативні відношення можуть також комбінуватись із цільовими. Частини речення відповідають схемі “мотивуюча причина (мета) → наслідок”. Перша частина, у якій виражено мету, бажаний результат, може містити короткі прикметники або безособово-модальні слова зі значенням необхідності, вжитими, як правило, у формі минулого часу: *повинен (був), (був) змушений, потрібно (було), треба (було), необхідно (було)* тощо. Наприклад: *Треба було віддячити за відвідини відвідинами, і Ганна Федорівна їхала в Саківку* (М.Вовчок).

В українській мові вживаються такі основні моделі предикатів за формою, які можуть виражати каузативність у складносурядному реченні, побудованому за схемою “антецедент → консеквент”: 1) минулий час → минулий час; 2) минулий час → теперішній час; 3) минулий час → майбутній час; 4) теперішній час → теперішній час; 5) теперішній час → майбутній час [5, с. 6-7]. Слід зауважити, що найбільш чітко каузативність типу *causa* виражається у реченнях моделі 1. Наприклад: *А потім настала весна, зігнало геть хмари, і відкрилося небо таке високе, таке блакитне, зовсім як небо Італіки!* (О.Гончар). Інші моделі виражають каузативність двох типів (*causa ta ratio*) або структури, у яких значення каузації поєднано із таксисною, цільовою, умовною семантикою. Наприклад: *Ви мене мало знаєте, і вам нелегко вирішити...* (О.Гончар).

Складносурядні речення із експліцитним представленням каузативного значення.

Поряд із формальним оператором сурядного зв'язку (сполучниками *і* (*й*), *а*) у наслідковій частині речення вживаються вставні слова і словосполучення (*значить, отже, таким чином, звідси*), займенникові прислівники (*тому, того, звідси*), прийменник *у результаті*, прийменниково-займенникові сполучення (*через це, через те, від цього, від того, внаслідок цього, в результаті цього, завдяки цьому*).

Традиційно слова *тому, того, звідси* відносять до прислівникових займенників [12, с.403]. Так, на думку, І.Р. Вихованця, прислівниковий займенник *тому* є засобом у вираженні причинно-наслідкових відношень [8, с. 312]. Однак вжиті у складносурядних реченнях, такі слова функціонально тяжіють до сполучників і відрізняються від останніх тільки своєю семантичною повнозначністю. На позначення таких слів, які поєднують у собі значення двох частин мови (прислівників і сполучників), пропонують термін “прислівникові сполучники” [11, с.91].

Думки дослідників не збігаються і в питанні, чи розглядати як єдине ціле вирази на зразок *і тому*, чи розглядати їх окремо як сурядний сполучник *і* та прислівниковий займенник *тому*. Б.М. Кулик дотримується думки, що такі засоби поєднання сурядних частин як *тому, і тому, і того, а тому, через те, через це, а через те, через що* потрібно кваліфікувати як сурядні сполучники. На думку вченого, такі сполучники маркують каузативне значення із відтінком обґрунтування, умовиведення, промовляючи: перша частина таких складних конструкцій містить компонент із значенням мотиву, мотивуючої причини, а друга

частина – компонент із значенням висновку, який із цього випливає [6, с. 192]. Н.В. Кринська усі такі і подібні сполуки об'єднує під назвою “супровідні слова, що вказують на наслідковість” [5, с. 8]. Л.І. Дубовик іменує такі сполучні засоби “супровідні слова-конкретизатори” [3, с. 8]. І.Р.Вихованець вважає сполуки типу *і тому, а тому, і через те* “нестійкими сполучниковими поєднаннями” [8, с.299]. В той же час учений говорить, що “одну з особливостей складносурядних речень закритої структури із сполучником *і* становить можливе використання в них граматицізованих елементів типу *тому ...*, які приєднуються до сполучника *і* (можливо, формують потенційні складені сполучники) та окреслюють характер семантико-синтаксичних відношень між сурядними частинами” [8, с.309-310]. Підтримуємо припущення І.Р. Вихованця і твердження Б.М. Кулика віднести такі засоби зв'язку до сполучників.

Виходячи із вищесказаного, експлікаторами каузативного зв'язку у складносурядному реченні є сполучники: *і тому, а тому, і того, і через те, а через те, і через це, а через це, і від цього, а від цього, і від того, а від того, і внаслідок цього, а внаслідок цього, і в результаті, а в результаті, і в результаті цього, а в результаті цього, і завдяки цьому, і завдяки цьому, і значить, а значить, і отже, а отже, і таким чином, і звідси*.

Відтінки каузативного значення, які виражають експліцитні складносурядні речення, такі:

1) спричинення, зумовлення: *і через те, а через те, і через це, а через це*. Наприклад: *У місті починали непевно говорити про її сестру Надію, а через це і на неї починали позирати скоса в земстві* (Л. Смілянський); *Навпаки, всі успішні країни робили освіту і науку першим пріоритетом, і через це виникала інноваційна успішна економіка* (З газети);

2) ефективного, результативного спричинення: *і внаслідок цього, а внаслідок цього, і в результаті, а в результаті, і в результаті цього, а в результаті цього*. Наприклад: *Так, свого часу тут багато разів настелявся новий шар підлоги, і в результаті вийшов багатошаровий фундамент...* (З газети); *... водії перевищують швидкість, не витримують дистанцію, і внаслідок цього на київських дорогах збільшується кількість ДТП за їхньою участю ...* (З газети);

3) сприятливої каузації: *і завдяки цьому, а завдяки цьому*. Наприклад: *Він рано осягнув таємниці людської поведінки ..., і завдяки цьому зумів захопити владу над матір'ю ...* (П. Загребельний);

4) висновку, підсумку, умовиводу: *і значить, а значить, і отже, а отже, і таким чином, і звідси*. Наприклад: *– Сьогодні неділя, а значить, вихідний день для великого жаху...* (І. Багрянний); *Директор пошти не захотів мати справу з Анною Павлик, а отже, і з її товаришкою* (Р. Горак);

5) мотивації, обґрунтування: *і тому, а тому, і того*. Наприклад: *Воском, як відомо, долівку не натирають, а тому сторожиха змазувала її глиною з водичкою, а іноді й кізячку домішувала для моці* (О. Донченко); *Домової книги підвал Кривого Джіммі собі не заводив, і тому не завжди можна було точно встановити, хто тут живе* (Ю. Смолич).

Із стилістичної точки зору такі складені сполучники притаманні насамперед науковій, діловій і публіцистичній мові [6, с. 192]. Їх вживання у мові художніх творів є незначним.

Висновки. Отже, проаналізовані типи каузативних конструкцій, співвідносних із складносурядними реченнями, дають підстави твердити про їх винятковість у комплексі каузативних засобів української мови. Каузативні складносурядні речення поділено на два підтипи (експліцитні

та імпліцитні) залежно від маркованості/немаркованості каузативних відношень. Складносурядні речення виявляють подібність до складнопідрядних причини і наслідку і перебувають із ними у дериваційних відношеннях. Роль операторів каузації в експліцитних складносурядних реченнях виконує група сполучників, в імпліцитних одиницях – лексичне наповнення сурядних частин та видочасові форми дієслів-предикатів.

CAUSATIVE CONSTRUCTIONS CORRELATING WITH COMPLEX SENTENCES IN UKRAINIAN LANGUAGE

I.M. Kuchman

The article is devoted to analysis of causative constructions that are presented on the level of complex sentence in Ukrainian language. Complex sentences are grouped into two subtypes according to explication/implication of causative meaning. The peculiarities of complex sentence connections compared to other kinds of connections are established. The connective elements functioning in causative complex sentences are described.

Key words: causative construction, causative situation, complex sentence, causatives conjunctions.

КАУЗАТИВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ, СООТНОСИМЫЕ С СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ, В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

И.М. Кучман

Статья посвящена анализу каузативных конструкций, представленных на уровне сложносочиненного предложения, украинского языка. Сложносочиненные предложения сгруппированы по двум подтипам согласно эксплицитности/имплицитности каузативного смысла. Установлены особенности сложносочиненной связи как выразительного средства в сравнении с другими видами связей. Описаны соединительные средства, которые функционируют в каузативных сложносочиненных предложениях.

Ключевые слова: каузативная конструкция, каузативная ситуация, сложносочиненное предложение, каузативные союзы.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Недеялков В.П. Типология каузативных конструкций / В.П.Недеялков, Г.Г.Сильницкий // Типология каузативных конструкций: Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – С. 5-19.
2. Бурдаківська Н.М. Вираження відношення причини у структурі простого речення у сучасній українській мові: дис.... канд філол. наук: 10.02.02. – К., 1990. – 163 с.
3. Дубовик Л.І. Логіко-граматичні аспекти категорії причини: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2005. – 16 с.
4. Глотова О.В. Функціонально-синтаксичний аналіз категорії причинності в сучасній українській мові: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.02. – Харків, 1994. – 16 с.
5. Криноска Н.В. Семантико-синтаксична категорія наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 2001. – 16 с.
6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Частина 2. Синтаксис. – К.: Радянська школа, 1961. – 286 с.
7. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 2003. – 430 с.
8. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис: підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
9. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К., 1969. – 154 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
11. Шустер А.Г. Категория следствия и средства ее реализации на разных ярусах синтаксиса в современном русском языке: дис.... канд. филол. наук: 10.02.01. – Армавир, 2005. – 190 с.
12. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. – К.:Вища школа, 1997. – 493 с.
13. Хааг Э.-О. Функциональная типология и средства выражения причинно-следственных отношений в современном русском языке: дис.... канд. филол. наук: 10.02.01. – Тарту, 2004. – 165 с.

Надійшла до редакції 28 вересня 2009 р.